

երբ տակաւին կրաւորապէս ներգործուելու, մշակուելու էին միտք ու խոհականութիւն: Յօրինուածական ու քաղաքականութեան զարնթացքը կ'ընդհատէ նա անձնատուր ըլլալու համար սրտի բերման, լեռներու սիրոյն, կեանքի թախիծին: Այո՛, նա ասոր փոխարէն կը ստանձնէ ինքնաշխատութեան տաժանելի լուծը, քայց գեղեցիկ դպրութեանց ու դասական կիրթ ճաշակի պակասը կը մնայ զգալի: — Շուտով կը գտնէ նա իրեն խնամի մտքեր. կը սիրէ նա Պուշկին ու Լերմոնտով, կը կազմէ իրեն սեպական գրիչը, եւ արդէն ութմանական թուականներուն հրապարակ կ'իջնայ հայ բնութեան ու հայ հոգւոյն իւր ամէնէն հարազատ եւ ուժեղ թարգմաններէն մին: Եւ ի՞նչ պէտք էր ու կրնար գրել նա՝ որ ծնած ու ապրած էր ժողովուրդի մէջ, ծանօթ անոր սրտի ամենաթարուն բարախումբներուն, ծանօթ այն լեռներուն ու ձորերուն, որոնք հայ դարաւոր վշտին արծազանգը կը մշտնջենաւորէին, վերջապէս նա՝ որ հայ դարաւոր աւանդութիւններու, առականերու, սովորութիւններու եւ երգերու բովէն քաղած էր իւր առատ պաշարը եւ անոնց տոհմային ու ինքնատիպ գոյներուն մէջ թափաւ էր իւր վրձինը: Ո՛վ, քայց եթէ նա՝ կարող էր ըլլալ հեղինակը Փարսանայ հսկային, Անիծուած հարսին: Յեղին հոգւոյն խելամուտ եւ ինքնին անոր սերունդ՝ ընդհանուր գաղափարներ առականերու խտացուցած կը լուսաբանէ (Շունն ու կատուն, Անքախտ վաճառականներ եւլն.): Սակայն դիւցազն ազգ մը՝ դիւցազներ կը ծնանի — ու խօսքի եւ երեւակայութեան հսկան, շառաւիղը ազգային դիւցազներու, պիտի չերգէր անոնց սխրագործութիւնները: Թումանեան ձեռք կ'առնու դիւցազներգութիւնը, գեղարուեստական կատարելութեամբ ջղուտ ու կուռ տողերու կը վերածէ դիւցազնավէպեր՝ Սասունցի Դաւիթը, Լօռեցի Սարոն, — պատմական դէպքեր՝ Թմբկաբերդի առումը, ժողովրդական ա-

ւանդութիւններ՝ Աղանէվանք, Հայ գեղջկական կեանքէն դրամատիկ դրուագներ՝ Անուշ, Մարօ, վերջապէս ժամանակակից հայ աղէտին տեսարաններ (Երկրում): Սակայն մեր գոռ դիւցազներգակը քնարի քնքուշ ու նուրբ թելեր ալ ունէր սրտին մէջ, ապա թէ ոչ՝ ի՞նչպէս կարող էր զգալ ու երգել սիրոյ բերկրութիւնն ու լլկանքը, կեանքի դառնութիւնն ու քաղցրութիւնը, բնութեան հմայքները, եւ պարգեւել միզի քնարերգական կտորներ:

Այս է՝ արագ ակնարկով՝ գրագէտին գործը: Մերձենանք աւելի եւ նկատենք անոր արտաքինն ու ներքինը, լեզուն ու բովանդակութիւնը, իբր արտայայտութիւն գրագէտին անձնաւորութեան ու ներքին աշխարհին:

Թումանեան համակ հայ է լեզուով: «Առանց լեզուի, ըսած է Բուալոյ, ամէնէն աստուածային հեղինակն ալ վատ գրող է»: Ու Թումանեան առաջնակարգ, գերազանց գրող է, եւ, ինչ որ աւելի կը մօտեցնէ զինքը մեր սրտին, հայ գրող: Ունի լեզու մը փայփայող, շոյող, դիւթող, պատկերաւոր, խնամուած միշտ, իսկ տեղւոյն համեմատ վէս, գոռ, ահարկու, կամ՝ քնքուշ ու հրապուրիչ: Գրական է անոր լեզուն, քայց ոչ երբեք մեռած: Հակադրութիւնը չափազանց ակնբախ պիտի ըլլար, եթէ բնութեան կենսալից եռուզեռ անկենդան լեզուի հետ զուգուէր՝ քայց Թումանեան կենդանի աղբիւրէն ծծած է մայրենի լեզուն եւ զայն կը կիրարկէ գեղարուեստական ընտրողութեամբ ու զոռութեամբ: Ոճը սահուն ու ճկուն. բառամթերքը ճոխ — անոր տրամադրութեան տակ է ժողովուրդի այնքան նկարագրական ու քնիկ ազգային բառազանձը. որքան բառեր, ասութիւններ, ամբողջ երգեր ժողովուրդի կենդանի բերնէն անցած են զրականութեան յղկուած Թումանեանի գրչով: Թումանեանի տաղաչափական արուեստը, հոն ուր նա իւր տարրին մէջ է, Լօռիի սարերուն

վրայ կամ՝ գիւղական կեանքի մէջ, բնական է եւ անբռնագործիկ: Նա չի փնտոներ ոտք, յանգ, չափ — այդ ամէնը կարծես զրէի ծայրէն կը ծորին ինքնին: Կը ստիպուի՝ յիշել Ուլիդիոսի՝ իր մասին պատմածը. *Quidquid tentabam scribere, ver-sus erat* — զրաժս ի քնէ չափական դուրս կու գար: — Այսպիսի է ուրեմն այն լեզուն ու ոճը, զոր Թումանեան գործածած է իբր ծաղկալից, նկարէն զգեստ իւր յղացումներուն: Համակ հայ լեզունով:

Համակ հայ՝ նաեւ սրտով եւ երեւակայութեամբ: Հոս է անոր ներքին արժէքը, վարակիչ ոյժին էութիւնը: Անոր արուեստին նիւթն է ազգային կեանքը, ազգային հոգին: Այդ ամէնը վերածած է նա գեղեցիկ արուեստի, վասն զի ինքը նոց գեղեցիկ արուեստի, վասն զի ինքը նոց մըն է գեղեցիկի, հոյակապի զգածման. անոր արտադրութիւնը՝ գաղափարական նմանողութիւնն է հայ բնութեան: Նա լոկ ոճ, պատկեր, այլաբանութիւն չունի, այլ առոյգ կեանք, հզօր շունչ, որ կը թափանցէ մեր սրտին խորքը, կը ներշնչէ մեզ եռանդ, աւիւն, կորով դէպի վսեմը, եւ կը ստիպէ գոչել հին Սիբիլեանց հետ՝ *Deus, ecce Deus!* Մեր երեւակայութիւնը շղթայած կը բռնադատէ հետեւիլ իր երկնաթոռի կը ընթացքին հետի հեւ: Եւ ահա կը հանէ կը բարձրացնէ նա զմեզ երկնահուպ սարերը ազգային ու կ'արեցնէ զմեզ լեռնական, հրաշալիքներով: Լեռները կը դաշտանան, կ'իջնանք անդնդախոր ծորեր, ուր մեր զգացումներուն արձագանգ կու տան հայ բնի գետերու շառաչները: Սարսուռ կը բռնէ լեռներու մէջէն լսելի պատէ զմեզ, երբ ծմակներու մէջէն լսելի կ'ըլլան փոթորկի գոռումը, լեռներու դղըրը, անտառներու սօսաւիւնը: Սարսուռ կը փոխուի բերկրանքի, երբ կը լսենք թրուէններու զեղզեղանքը, սիւզի մրմունջը, աղբիւրներու կարկաշը, հովուական սրինգի մեղեդին, հողագործին օրհներգը: Մեռեալ կը կոչենք այդ բնութիւնը, բայց նա ամէնէն կենդանին, ամէնէն խօսունն է

մանեանի գրէին տակ: Տեսէք՝ գիւղը տխրաղէ՞մ է, մտածկոտ՝ մարդու նման, առուն՝ չարանճի երեխայ է անտառի մէջ խաղացող, սարերը՝ վէս ու յաղթ հսկաներ են շուրջապարի կանգնած, ժայռերը՝ յամառ ու անթարթ հայեացքով դէմ առ դէմ կեցած ոտիներ են, ամպերը՝ ջրալից ուղտեր, Դեբետ գետը՝ երբեմն լացող եղբրամայր, երբեմն սաստկագոչ վրիժառու, ուրին՝ սգաւոր աղջիկ դողդոջուն. մէկ խօսքով՝ երկինք երկիր, շնչաւոր եւ անշունչ՝ խօսք ունին, ձայն ունին, եւ ներդաշնակ համերգ մը կը կազմեն տիեզերական: — Կը թողունք ազատ բնութիւնը. կը գտնենք զմեզ գիւղական սեամքի վրայ: Նոր, ակնախաղ տեսարան: Հոն է գիւղացին, ցեղին հաւատարիմ՝ պահապանը, պաշտպանը՝ հօրենական սրտին ու լեզուին, բարբին ու սարբին, լաւութեան ու գէշութեան, առաւելութիւններուն ու մեղքաւորութիւններուն: Հոն է մշակը քրոնաթոր, զբաղած դաշտային աշխատանքներով, կըստ պարտքերու, «կոռի եւ բեգեարի» տակ: Հոն են պապերն ու թոռները — բնկուզների տակ քէֆ էին անում, եւ ուրախանում — հարսերը՝ դաժան սկեսուրի լուծին տակ: Յանկարծ կը բացուին մեր առջեւ տօնական շքեղ օրերը — գիւղի կտրիճները մէկ կողմ, աղջիկները միւս կողմ, եռուզեռ, իրարանցում, գօտեմարտութիւն, խնդում, ծիծաղ, պար — Համբարձում՝ եայլա՛: Միեւնոյն վար — զմեզ շնչուն է, որ այս ամէն բան բնորոշ պետ վրձինն է, որ այս ամէն բան ընտրողներով կը նկարէ, եւ կ'ազդէ մեզ ցնծագոյներով կը նկարէ, եւ կ'ազդէ մեզ ցնծութիւն, ուրախութիւն, բայց նաեւ ցաւ ու թիւն: Սակայն ահա պատկեր մը՝ որ զայրոյթ: Սակայն ահա պատկեր մը՝ որ պարզապէս նողկալի է. Բաղա՛ք: Վարպարգապէս նողկալի, զրիչը կը կորսնցնեն ինքնին կ'ազդուի, զրիչը կը կորսնցնեն ինքնին ստիպական սահուն ընթացքը, ցրնէ իրեն սովորական սահուն ընթացքը կը պակսին մաքուր բնութեան պայծառ գոյները, տղմուտ ջուր մըն է, որուն հոսանքն տարուած են քաղաքացիները: Արտաքուստ է անկէ գեղեցիկն ու վսեմը: Գո՛ղը — ահա միակ զսպանակը այնտեղի

կեանքին: Դեղեցիկի պաշտօնեան անգամ կը դեղեւի իր կոշման մէջ, երբ հոն ամենուրեք անհասկացողութիւն կը գտնէ (Պօէտն ու Մուսան): Բաղա՛ր — դա բոյնն է դրամապաշտութեան, անիրաւութեան (Շուն ու կատու), անսրտութեան (Ճայն ու Չիղջը) եւ ամենագլխի կիրքերու ու մոլութիւններու:

Երբ այս էջերը կը կարդանք, իսկոյն կը նշմարենք, որ անոնց հեղինակը լաւ դիտող, անհամեմատ պատմող ու նկարագրող է: Բայց մօտեւ հոգիներու խորքը, քանաւ սրտի ծալքերը, ականջ դնել հոգեկան գերայոյզ լարերու թրթռումներուն, արտաքին երեւոյթը հոգեքանական լուսուողողել — միթէ այս ալ զգացուած պակաս մը չէ՞ անոր գողտրիկ երկերուն մէջ: «Մա՛րդը, մա՛րդը, կ'ըսէ հայ հրապարակագիր մը, ահա՛ ինչը չէ յաջողում՝ Թումանեանին... սրանց էլ նկարագրում է որպէս լեռներ» (1էօ 83): Իւր դիւցազներուն «ներքին աշխարհը, զգացմունքները, տանջանքները գոյութիւն չունին Թումանեանի համար» (86): Չափով մը ձայնակցիլ այս վընդին՝ հարկ է: Զգացումներու վարպետ արտայայտիչ չէ նա, այո՛, փիլիսոփայական-հոգեքանական կողմը տկար է: Բայց միթէ կարելի՞ է տարակուսիլ, որ ունէ՛ր նա հասկացողութիւն Անուշի, Սարոյի, Մարոյի ներքին փոթորիկներուն — նա՛, որ սէրը երգած էր ու մերժուած միանգամայն (Մի որոնք), սիրած էր ու տանջուած (Ռարու), սիրած էր ու սիրուած (Իմ սէրը), սիրած էր ու կարօտցած (Կարօտ), սիրած էր ու խաբուած (Ժպտուն աչքեր): Ո՛չ, նա ունի հասկացողութիւն, ու խոր հասկացողութիւն, եւ սակայն կը զգուշանայ պաշտել, վերլուծման ենթարկելէ այն սրտերն ու հոգիները, որոնք չեն հպատակիր քաղաքացիական չափանիշներու: Բնութեան ու ժողովուրդի երգիչը լաւ տեղեակ էր իւր դիւցազներուն հոգեկան ալիքներուն, եւ, առանց մանրամասնութեանց վրայ դեգերելու, մէկ խօսքով, մէկ պատկերով կը ճա-

նագայթէ ու կը սահի կ'անցնի: — Այդ կարող է տկարութիւն ըլլալ, բայց նաեւ քննադատական չափերէ վեր սրատեսութիւն ու փափկանկատութիւն: Այս է իմ համեատ դատաստանը: Նա զգացումներ չի վերլուծեր սիրով, ո՛չ իւրը, ո՛չ օտարինը, բայց ունի նա ներքին աշխարհ մը, զոր կը պահէ ու կը խնամէ գուրգուրազին, իբր իւր անհատական սրբանոցը, եւ երբեմն միայն, կարծես յեղակարծ ու ակամայ, կը քանայ անոր քողը՝ արտագեղլու համար կուտակուած փրփրադէզ ալիքները: — Վայրկեան մըն ալ այս կողմ՝ ուղղենք մեր աչքերը ու լրացնենք վարպետին պատկերը:

Կար ժամանակ երբ սէրն էր անոր հոգւոյն ու սրտին կենդրոնը, սէրը անհատական ու ազգային՝ բոլոր աստիճաններով ու նրբերանգութիւններով: Տարիներու ընթացքով սակայն նա կը նուազի, կը տկարանայ, կը շիջանի ու տեղի կու տայ վշտի եւ թախիծի: «Չորե՛ր, ա՛յ ծորեր, սեւ լայնաբերան — սրտիս այս խորունկ վերքերի նման:», Խորունկ, լայնաբերան վերքեր — այս է անպայման արդիւնքը ջախջախուած սիրոյ, փշրուած յոյսի: Այս է այլ եւս հիմնական, տիրող լարը իւր քնարին: Լայնաբերան, խորունկ վերքերէն բխած են՝ Է՛յ աստղեր, Իմ՝ Երգը, Վատ օրեր, Երկա՛ր գիշերներ, Տխուր գիշեր, Տրտմութեան սաղմոսներից, Ինչո՞ւ այդպէս, Պանդուխտ եմ եւլն. — Խնդումներես, յուսալից մտաւ նա կեանքի կրկէսը, վաստրկեցաւ զուարթի, լաւատեսի անուն — բայց տեսաւ ու ապրեցաւ կեանքը հայկական, անյատակ ընդունարան ցաւի, աղէտի, դժբախտութեան ու թշուառութեան, ուր պատուաւորութիւնը հալածական կ'ըլլայ անխիղճ փշերէ, ուր խեղճ որբերը՝ յուսակտուր՝ թռչուն կը դառնան, ուր ստրուկ, անխօս, հէք հարսը յուպոպի կերպարանքով դառն գերութեան շղթաները կը խզէ, ուր կը տիրէ փայլ ու փող, քսութիւն ու վատութիւն — ահա՛ այդ կեանքը տեսաւ ու

սպրեցաւ նա, եւ անով լայնաբերան վեր-
բերը բացուեցան թումանեանի զգայուն
ու սիրազեղ սրտին մէջ, եւ յեղաշրջուեցաւ
անոր հոգեկան աշխարհը: Բնութիւնը մու-
թով կը պաշարուի այնուհետեւ, դաւարը
կը խամրի, ծաղիկները կը թառամին, արե-
զակը կը խաւարի: Սառնաշունչ ձմեռ.
տխուր զիշեր անվերջ՝ հուր հառաչանքնե-
լով լի: Նա կը թողու կեանքի վայելքներն
ու հաճոյքները, կը լքէ հայրենի հողն ու
ջուրը, «ամէնքից զգուած, ամէնքին թո-
ղած», երես դարձնելով նոյն իսկ անուշ
քոյրիկին, նա տարազիր կ'ընէ ինք զինքը
անյայտ երկիր՝ թախիծի երկիրը միգա-
մած: Տխրութիւնը — ըսած են հինքը —
զմարդ փիլիսոփայ կ'ընէ, իմաստասիրու-
թիւնը ամոքիչ է ցաւերու: Եւ ահա թու-
մանեան վիրալից սրտով փիլիսոփայական
ակնարկ մը կ'արձակէ տիեզերքի վրայ,
կեանքի վրայ: Կեանքի իմաստը կ'որոնէ
նա: Լայնաբերան վերքերու դժոխային
պատճառներուն առջեւ խորհողը վայրկեան
մը կը շուարի մտամոլոր, ոչնչականութեան
մը կը ահոեւի, սեպ զատիթափերուն վրայ կը
գտնէ ինք զինքը — հեզնական կծու ժպիտ
մը կը զգենուն փալիլուն աստղերը, իր
անմահացուցած, փայփայած բնութիւնը:
«Ախ ես երանի — կայծակ լինէի — պատ-
ռէի խաւար — ցոյց տայի մարդուս —
զաղտնիքը վերին — որ տեսնէր՝ այնտեղ
— ի՞նչ քան կայ ահեղ — կամ ո՞վ է
նստած — եւ ո՞ր է Աստուած...»: վիրա-
ւոր, արհնելուայ ազգային ու անհատական
Եսի բողբոս է այս: Կրքոտ հարցական շեշտը
զայրոյթ ու կասկած կը ժայթքէ: Սակայն
երկարատեւ չէ այդ վիճակը: Կու գան վե-
որատին խաղաղ ժամեր: Լուրջ ու հատու
տեսութեամբ կ'անարգէ անգամ մը՝ ար-
տաքինը, կեղեւը, մակերեսայինն ու պա-
տահականը՝ կը մխրճի երեւոյթներու էութեան
մէջ, կը սուզուի ծովու խորքը ան-
դորր անալիք, կը զսպէ կսկիծէ առթուած
պեծուփ զայրոյթը — եւ կը փարի գրկա-

տարած՝ զաղտնիքը պարզող ճշմարտու-
թեան: Կեանքի իմաստը — «Դէպի ան-
հուն»:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ. — Յովան-
նէս թումանեան, Բանաստեղծութիւններ,
Թիֆլիս 1903: — Բագու 1908: — Զըն-
նադատականներ՝ Մորճ, 1891, էջ 93—
100, 1893, 457—460, 1904, 169—
187: — Մշակ 1896, Թիւ 57, 1904,
Թիւ 1: — Տարագ 1896, Թիւ 6, Արարատ.
1896, Թիւ 6: — Լումայ 1904, էջ 228—
244: — ՀԱ. 1904, Թ. 4. 1910, 4—8, 68—
78 (Բալասանեան): — Լէօ, Ռուսահայ
գրականութիւնը, Վենետիկ 1904, էջ 82—
88: — Վարդապարեանց Փ., Վշտի ու Թա-
խիծի երգիչ՝ Յով. թումանեան, Թիֆլիզ
1908, էջք 72: — Փափագեան, Պոմ.
Հայոց գրականութեան, Թիֆլիս 1910,
558—563: — Դ. Անանուն, Անցեալի մե-
ծարանը, Յով. թումանեանի բնարը, Գա-
րուն արմանախ, Դիրք Բ, Մոսկ. 1912, էջ
99—128: Անդ նաեւ՝ Մակինցեան, Դի-
մագծեր. 2. Յով. թում., էջ 248—315:
Յով. Սօլովեան, Քննադատական տեսու-
թիւններ, Հոր. Ա. Ժամանակակից քնարեր-
գութեան փիլիսոփայութիւնը Տիգ. 1912,
էջք 233: — Մանուէլեան, Ռուսահայ գրա-
կանութեան Պոմ. 1913, Դ, 77—91: —
Երեմեան, Ազգային Դէմքեր, Ը, 19—50:
Իսկ մահուան առթիւ լոյս տեսած գրու-
թիւններու ցանկը պիտի բերէ յետոյ մեր
մատենագիտական բաժինը:

Հ. Ս. ԿՈՐԵԱՆ

